

ANŽELIKA SMETONIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Retų žodyno „*Dictionarium trium linguarum*“ skolinios šaknies veiksmažodžių ir dūrinių įvairovė

Ankstesniame straipsnyje (GK, nr. 2, p. 11–16) buvo aptarti 1642 m. žodyno „*Dictionarium trium linguarum*“ (toliau SD) retesni vardažodiniai slavizmai ir hibridai (daiktavardžiai ir būdvardžiai), vartojami tik Konstantino Sirvydo žodyne arba vos viename kitame šaltinyje. Šiame straipsnyje dėmesys kreipiamas į slaviškos šaknies veiksmažodžius ir sudurtinius žodžius, kurių bent vienas dėmuo yra svetimos kilmės. Per juos siekiama atskleisti Sirvydo žodyne paliudytą lietuvių kalbos darybos įvairovę. Primintina, kad iš SD buvo išrinkti retesni žodžiai, turintys skolintų morfemų ir neužrašyti 1620 m. žodyne „*Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum*“ (toliau SPR; šiam žodynui jau buvo skirti straipsniai „Unikali žodyno „*Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum*“ leksika“ (GK 2020, nr. 9, p. 18–23) ir „Neįprastos žodžių reikšmės Konstantino Sirvydo 1620 m. žodyne“ (GK 2020, nr. 10, p. 8–13)). Tokių atskirų nepasikartojančių žodžių rasta kiek daugiau nei 300. Dėl straipsnio apimties pateikiamos tik nagrinėjamai temai aktualios žodžių reikšmės.

SD retesnių veiksmažodžių, turinčių skolintą šaknį, nėra daug: *buzavoti*, *-avoja*, *-avojo* SD99 „barti, plūsti, keikti, uiti, rieti“ LKŽe; *kvosyti*, *-ija*, *-ijo* SD81 „tepti, beicuoti alūnu“ LKŽe; *mielyti*, *-ija*, *-ijo* SD130, 219 „nudažyti mielu, pabaltinti; nutinkuoti“ LKŽe; *pečėtyti*, *-ija*, *-ijo* SD249 „dėti pečėtį, antspauduoti“ LKŽe; *rubežioti*, *-ioja*, *-iojo* SD75 „vesti ribą“ LKŽe; *rūguoti*, *-uoja*, *-avo* SD500 „priekaištauti, pykti, barti“ LKŽe; *svodbauti*, *-auja*, *-avo* SD71 „būti kieno vestuvėse“ LKŽe; *šėpronyti*, *-ija*, *-ijo* SD431 „krokais (t. y. šafranu) pagardinti“ LKŽe. Šiuos aštuonis SD veiksmažodžius galima suskirstyti į dvi grupes: vienai priklausytų veiksmažodžiai, turintys skoliniam būdingas priesagas, kitai – nebūdingas. Integruojamiems į lietuvių kalbą slaviškiems veiksmažodžiams paprastai būdingas priesagų atliepimas, t. y. lenkų, rytų slavų priesagų *-ować*, *-ovatı* (*-овать*, *-авать*, *-евать*), *-ić* (*-ыć*), *-ıtu* (*-ыту*), *-ać*, *-atu* (*-аць*, *-ать*, *-ять*) veiksmažodžiai lietuvių kalboje atitinkamai turi priesagas *-avoti*, *-avoja*, *-avojo*, *-yti*, *-ija*, *-ijo* ir *-(i)oti*, *-(i)oja*, *-(i)oyo*. Kaip matyti, kai kurie SD veiksmažodžiai turi priesagas *-uoti*, *-uoja*, *-avo*, *-auti*, *-auja*, *-avo*, *-inti*, *-ina*, *-ino*, o šios neturi analogijų slavų kalbose, neatitinka slavizmų integravimo sistemos. Šių priesagų slaviškos šaknies veiksmažodžiai neturėtų būti vertinami kaip skoliniai, visa savo forma atitinkantys slavų kalbų veiksmažodžius. Netgi tuo atveju, kai veiksmažodis, atrodytų, neiškrenta iš slavizmų sistemos, turi priesagas *-yti*, *-ija*, *-ijo* ir *-(i)oti*, *-(i)oja*, *-(i)oyo*, vis tiek lieka tikimybė, kad jis yra lietuvių kalbos vedinys iš slaviško vardažodžio su indigenia priesaga, t. y. kad darybinis ryšys yra užsimezgęs jau lietuvių kalboje, todėl

žodis skirtinas prie hibridų. Būtina įvertinti, ar veiksmožodis turi tikslių atitikmenų slavų kalbose, ar lietuvių kalboje esama potencialaus pamatinio žodžio, atsižvelgti į žodžių réikšmes, galimą darybos kategoriją. Yra ir dar vienas galimas variantas – veiksmožodis turi skoliniams nebūdingą priesagą, bet lietuvių kalboje neturi pamatinio žodžio, o slavų kalbose randami tik netikslūs jo atitikmenys. Toks veiksmožodis yra perdirbinys, o perdirbiniai taip pat skiriami prie hibridų.

Taigi, vienas SD veiksmožodis turi slavizams būdingą priesagą *-avoti*: *buzavoti*, *-avoja*, *-avojo*. Jis turi tikslių atitikmenų rytų slavų ir lenkų tarmėse, yra paliudytas tik XVII a. lenkų kalbos žodyne, bet ne anksčiau: brus. *бузоваць* „mušti, perti“ (ЭСБМ Т. 1, 402); ukr. *бузовати* „bausti; barti, keikti; daug ir sunkiai fiziškai dirbti; mušti“ (ЕСУМ Т. 1, 282); lenk. *buzować* „barti; pykti ant ko nors; priekaištauti kam nors“ (SJP XVII); *buzować* „priekaištauti, niurzgėti, barti; mušti, barti“ (SJP Т. 1, 242); rus. *бузовать* „smogti, mušti; triukšmauti, bartis, kelti skandalą“ (СРЯ Т. 3, 257). Kadangi šio skolinio atitikmenų nerasta nei rusėnų, nei senojoje rusų kalboje, greičiausiai jis atėjęs iš lenkų kalbos.

Keturi SD veiksmožodžiai turi priesagas *-yti*, *-ija*, *-ijo*: *kvosyti*, *-ija*, *-ijo*; *mielyti*, *-ija*, *-ijo*; *pečėtyti*, *-ija*, *-ijo*, *šėpronyti*, *-ija*, *-ijo*. Dėl priesagų šie veiksmožodžiai gali būti nagrinėjami ir kaip vediniai iš atitinkamų daiktavardžių *kvosas* „alūnas“ LKŽe (< rusėnų *квасъ* „rūgštus gėrimas; raugas, mielės, rūgštis“ (ГСБМ Т. 15, 17), lenk. *kwasy* „rūgšti medžiaga, sukelianti rūgimą, fermentaciją, irimą“ (SS Т. 3, 475); *mielas* „gipsas, klintas; kreida; kalkės; molis“ LKŽe (< rusėnų *мель* „kalkės, kreida“ (ГСБМ Т. 17, 318), rus. *мель* „kalkės“ (СДЯ Т. 2, 240), rus. *мелъ* „kreida; baltos kalkės; smulki masė (pelenai, dulkės, smėlis) (СРЯ Т. 9, 77)); *pečėtis* „įrankis ženklui spausti; atspaustas arba įspaustas tuo įrankiu ženklas; antspaudas“ LKŽe (< rusėnų *печатъ*, *печеть*, *печать* „įrankis su išraižytomis iškilėmis žymėmis, skirtas spausti ant popieriaus, pergamento, vaško, švino; antspaudas; antspaudu atspaudas ant popieriaus, pergamento arba ant vaško, švino ar vaško gabalo, pritvirtinto prie dokumento, siekiant ką nors paliudyti; naudojamas kam nors patvirtinti; tai, kuo antspauduojama siekiant apsaugoti nuo prieigos; ko nors ženklas, simbolis, pėdsakas“ (СРЯ Т. 15, 34); *šėpronas* „šafranas“ LKŽe (rusėnų *шафран* „šafranas“ (ССМ Т. 2, 554), lenk. *szafran* „apelsininės spalvos milteliai iš džiovintų krokų žiedų purkų, vartojami kaip prieskonis; dažomieji šafrano milteliai“ (SPoI Т. 8, 530)). Pačių veiksmožodžių atitikmenų slavų kalbose yra nedaug: rusėnų *квасити* „rauginti“ (ГСБМ Т. 15, 16), lenk. *kwasić* „leisti vykti rūgimo fermentacijai; daryti rūgštų, rūgštinti“ (SS Т. 3, 475); sen. rus. *(но)мълити* „nubalinti, nudažyti“ (СРЯ Т. 17, 8); lenk. tarm. *szafranic* „gardinti šafranu; dažyti šafranu; geltoninti“ (SJP Т. 6, 555), o *pečėtyti* išvis atitikmenų neturi: slavų kalbose randama tik rusėnų *печатовати*, *печатовать* „dėti antspaudą (ant dokumento); antspauduoti; prk. baigti, uždaryti; patvirtinti“ (ГСБМ Т. 24, 284), rus. *печатовати*, *печатывати* „pritvirtinti, uždėti antspaudą, užantspauduoti antspaudu, sutvirtinus dokumento kraštus; uždaryti, uždraus-

ti naudotis“ (СРЯ Т. 17, 36). Net lenkų kalboje, kuri nėra kalba donorė, matyti priesaga *-avoti* (plg. *pieczętować* „patvirtinti antspaudu“ (SS T. 6, 86)). Taigi, veiksmožodžiai *kvosyti, -ija, -ijo; mielyti, -ija, -ijo; pečėtyti, -ija, -ijo; šėpronyti, -ija, -ijo* yra probleminiai, greičiausiai lietuvių kalbos vediniai iš skolinių.

Priesagų *-(i)oti, -(i)oja, -(i)oyo* atsiradimas svetimos kilmės veiksmožodžiuose labai panašus į *-yti, -ija, -ijo* – tai labai dārios lietuvių kalbos priesagos. Be to, šių priesagų slaviškos šaknies veiksmožodžių interpretacija net sudėtingesnė nei *-yti, -ija, -ijo*, nes daryba su *-(i)oti, -(i)oja, -(i)oyo* iš pasiskolintų veiksmožodžių nėra ribojama darybos kategorijų. Tačiau SD veiksmožodis *rubežioti* bet kokių atveju nėra skolinys, nes slavų kalbose nėra formalaus jo atitikmens (plg. sen. rus. *рубѣжѣтисѧ* „ribotis, būti greta“ (СРЯ Т. 22, 226)), tai yra vedinys iš *rubežius* (< rusėnų *рубѣжь, рубѣжь* „siena, riba, skiriamasis ženklas“ (ГСБМ Т. 30, 459)).

Labai aiškus hibridas yra veiksmožodis *svodbauti, -auja, -avo*. Senojoje lenkų kalboje yra paliudytas sangrąžinis veiksmožodis *swadzbić się*, tačiau jo reikšmė yra „sudaryti vedybinę sąjungą“ (t. y. „tuoktis“) (SPol T. 8, 508), o ne „būti kieno vestuvėse“. Pastaroji reikšmė randama rusų kalbos tarmėse (*свадьбовать* „dalyvauti vestuvių apeigose“ (СРНГ Т. 36, 203), *свадьбать* „kelti vestuves, linksmintis vestuvėse“ (СРНГ Т. 36, 201)), bet lietuvių kalbos priesaga *-auti* nurodo, kad aptariamas veiksmožodis yra hibridas. *Svodbauti* yra tipiškas dalyvavimo reikšmės kategorijos narys: turi dariausia dalyvavimo reikšmės vedinių priesagą *-auti* ir jo pamatinis žodis yra daiktavardis *svodba* „vestuvės“ LKŽe (< rusėnų *свадьба, свадьба* (ГСБМ Т. 31, 71)).

Iš kitų SD veiksmožodžių išsiskiria *rūguoti, -uoja, -avo* (plg. rusėnų *ругатисѧ* „barti, priekaištauti“ (ГСБМ Т. 30, 464), sen. rus. *ругати* „keikti, koneveikti, barti“ (СРЯ Т. 22, 232)), nes jis ne tik turi slavizmams nebūdingą priesagą, bet ir neturi pamatinio žodžio. Kituose šaltiniuose vartojamas dažnesnis veiksmožodis *rūgoti, -oja, -avo* DP 225, KN SE 243, ChNT 25 – tai yra dėsningas skolinys. Gali būti, kad *rūguoti* ir panašūs veiksmožodžiai yra morfologinės adaptacijos rezultatas. Dėl jos kartais atsiranda keli to paties žodžio variantai, kai anksčiau pasiskolintas ar šiaip žodis perdaromas ir afiksas tėra morfologinis sandas (Urbutis 1978: 115). Taigi, *rūguoti* neturėtų būti vertinamas kaip kiti, dėsnieji, skoliniai, tai yra skolinio perdirbinys.

Pagrindinis dūrinių bruožas yra ypatingas darybos pamatas, sudarytas iš dviejų sandų. Sirvydo žodyne esama ir retokų dūrinių: *adynykadaris* SD540 „laikrodininkas“ LKŽe; *citražaidis* SD39 „kas griežia citra“ LKŽe; *dūšiažudys* SD91 „kas dūšią žudo“ LKŽe; *historijarašys* SD82 „kas rašo istoriją“; *karbijanešys* SD133 „pirklys, kuris nešioja prekes pintinėje su antvožu“ LKŽe; *mainakvorbis* SD171 „kas maino spalvą“ LKŽe; *miestakelė* SD456 „gatvė“ LKŽe; *miestvaldis* SD26 „miesto valdytojas, burmistras“ LKŽe; *miestavaldystė* SD25 „miesto valdymas“ LKŽe; *miestovaldžia* SD25; *mūrogriovys* SD144 „taranas“; *palaikasūdis* SD166 „senas, nereikalingas, sulūžęs rakandas“ LKŽe; *pūckasūdis* SD371 „kas šaudo patranka“ LKŽe; *pusiafuntinis* SD156 „pusės svaro“ LKŽe;

testamentadaris SD443 „kas sudaro testamentą“ LKŽe; *triūbažaidis* SD371 „kas pučia dūdą, trimitą“ LKŽe. Šeši iš jų – *adynykadaris*, *dūšiažudys*, *karbijanešys*, *mūrogriovys*, *pūčkašaudis*, *triūbažaidis* – yra negausiai paliudyti ir kituose šaltiniuose, bet pirmiausia likę žinomi iš SD.

Pagal dėmenų tarpusavio santykį dūriniai skirstomi į determinatyvinius (kai vienas dėmuo atlieka apibrėžiamąją funkciją ir tikslina kitą dėmenį, siaurina jo reikšmę) ir kopuliatyvinius (kai abu dėmenys yra lygiaverčiai). Visi retesni SD dūriniai yra determinatyviniai. Pagal tai, kuriai kalbos daliai priklauso dūrinių dėmenys, jie yra kelių modelių: daiktavardis + veiksmožodis, daiktavardis + daiktavardis, veiksmožodis + daiktavardis, būdvardis + daiktavardis ir *pusiau* + būdvardis.

Gausiausia grupė yra daiktavardis + veiksmožodis: *adynykadaris* (*adynykas* „laikrodis“ LKŽe + *daryti* „gaminti, dirbti (konkretų objektą)“ LKŽe); *citražaidis* (*citra* „senovinis styginis muzikos instrumentas, panašus į trikampę dėžę su daug (36–42) stygų“ LKŽe + *žaišti* „griežti (instrumentu) melodiją“ LKŽe); *dūšiažudys* (*dūšia* „mitologijoje, religijoje ir filosofijoje – nemirtingas nematerialus žmogaus pradas, egzistuojantis nepriklausomai nuo kūno, dvasia; vėlė“ LKŽe + *žudyti* „daryti kam galą, atimti gyvybę“ LKŽe); *historijarašys* (*historija* „istorija“ LKŽe + *rašyti* „sudaryti kokį tekstą, dėstyti raštu“ LKŽe); *karbijanešys* (*karbija* „tokia pintinė su antvožu kam nors supilti“ LKŽe + *nešti* „einant gabenti iš vienos vietos į kitą paėmus, užsidėjus“ LKŽe); *miestvaldis* (*miestas* „didelė gyvenamoji vietovė, administracijos, prekybos, pramonės ir kultūros centras“ LKŽe + *valdyti* „žiūrėti (darbų, reikalų) tvarkos, vadovauti, tvarkyti“ LKŽe); *mūrogriovys* (*mūras* „siena, aptvėrimas iš cemento, akmenų ar plytų“ LKŽe + *griauti* „versti, ardyti; gadinti“ LKŽe); *pūčkašaudis* (*pūčka* „patranka“ LKŽe + *šauti* „leisti kulką, sviedinį, strėlę iš šaunamojo ginklo (šautuvo, pabūklo, lanko)“ LKŽe); *testamentadaris* (*testamentas* „oficialus dokumentas, kuriame pareiškiama kieno nors paskutinė valia“ LKŽe + *daryti*); *triūbažaidis* (*triūba* „vamzdžio formos medinis arba metalinis pučiamasis muzikos instrumentas, dūda, ragas, trimitas“ LKŽe + *žaišti*). Kaip matyti, šių dūrinių pirmieji dėmenys yra skoliniai (ir senojo klodo, ir ne). Visi pateikti sudurtiniai žodžiai žymi veikėjus, atliekančius antruoju dėmeniu nusakytą veiksmą, o pirmasis dėmuo nurodo, su kuo susijęs tas veiksmas, jį patikslina. Čia galima prišlieti ir vienintelį modelio veiksmožodis + daiktavardis dūrinių *mainakvorbis* (*mainyti* „daryti kitonišką, perdirbti“ LKŽe + *kvorba* „dažai; spalva“ LKŽe). Paprastai tokio tipo dūrinių pirmasis dėmuo būna tik veiksmožodžio šaknis. Šio modelio dūrinių Sirvydo žodynuose pasitaiko tik vienas kitas.

Trijų dūrinių abu dėmenys yra daiktavardžiai: *miestakelė* (*miestas* + *kelias* „žemės ruožas, kuriuo einama, važiuojama“ LKŽe); *miestavaldystė* (*miestas* + *valdystė* „valdžia“ LKŽe); *miestovaldžia* (*miestas* + *valdžia* „teisė, galimybė ar gebėjimas tvarkyti kieno veiksmus, pajungti savo valiai; politinis viešpatavimas, vadovavimas“ LKŽe).

Verta atkreipti dėmesį į daiktavardį *miestavaldystė*. Klausimų galėtų kelti antrojo dėmens struktūra. Dūrinį *miestavaldystė* galima palyginti su *žemalūžystė* SP_r63 „žemumas, kresnumas“ LKŽe ir *geradarystė* SP_r22 „geras darbas, gero padarymas“ LKŽe. Nei LKŽ, nei Sirvydo raštuose nėra žodžių **lūžystė* ar **darystė*, todėl greičiausiai *žemalūžystė* ir *geradarystė* yra vediniai iš atitinkamų dūrinių *žemalūžis* ir *geradaris*. Bet žodį *valdystė* turime, todėl *miestavaldystė*, kitaip nei *minėtieji* daiktavardžiai, gali būti ir ne vedinys iš *miestavaldis*, bet dūrinys. Žodžius *miestavaldžia* ir *miestavaldystė* Sirvydas teikia kaip sinonimus, atitinkančius lenkų žodį *burmistrzowstwo*.

Dar dviejų dūrinių vienas iš dėmenų yra būdvardis, jie sudaryti pagal principą būdvardis + daiktavardis, prieveiksmis + būdvardis: *palaiikasūdis* (*palaiakis* „senas, dėvėtas, nešiotas, vartotas, apgadintas“ LKŽe + *sūdas* „indas, rykas“ LKŽe); *pusiafuntinis* (*pusiau* „į dvi lygias dalis; per vidurį ar maždaug per vidurį“ LKŽe + *funtinis*). Pastarasis dūrinys yra būdvardis, jų, palyginti su sudurtiniais daiktavardžiais, lietuvių kalboje kur kas mažiau. Būdvardis *pusiafuntinis* yra tipiškas tokios darybos darinys, nes dažniausiai jų pirmuoju dėmeniu eina prieveiksmiai *daug* ir *pus(iau)*.

Sirvydo 1642 m. žodyno „*Dictionarium trium linguarum*“ skolinios šaknies veiksmožodžiai, nors negausūs, puikiai atskleidžia skolinių patekimo į lietuvių kalbą būdus, taip pat skolinių darybinį potencialą. Lygiai taip pat ir dūriniai – nors jų, žinomų tik iš SD ar dar vos kelių šaltinių, yra nedaug, bet jie pasiskirsto net po penkis dėmenų modelius. Nors dauguma dūrinių yra okaziniai, jie visi atitinka lietuvių kalbos sistemą.

Literatūra ir šaltiniai

- SD – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1979.
- SJP – *Słownik języka polskiego*, I–VIII. Warszawa: 1898–1923.
- SJP XVII – *Słownik polszczyzny XVII wieku*, prieiga internete: <http://sxvii.pl>
- SPol – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, I–XXXV. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: 1966–2011.
- SPr – *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Par. Kazys Pakalka. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
- SS – *Słownik staropolski*, I–XI. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: 1953–2002.
- Urbutis V. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslas, 1978.
- ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, I–XXXIII. Мінск: 1982–2013.
- ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови*, I–VI. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
- СДЯ – *Словарь древнерусского языка*, I–III. Ред. И. И. Срезневский. Москва: Книга, 1989.
- СРНГ – *Словарь русских народных говоров*, I–XLVI. Москва, Ленинград, Санкт-Петербург: Наука, 1965–2013.
- СРЯ XI–XVII – *Словарь русского языка XI–XVII вв*, I–XXIX. Москва: Наука, 1975–2011.
- ССМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* I–II. Ред. Л. Л. Гумецка, І. М. Керницький, Київ: Наукова думка, 1977–1978.
- ЭСБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, I–XIII. Мінск: 1978–2010.